

Temesi Ferenc

Dugonics enyészete

■ Szegeden meghalt Dugonics András. Na és? – kérdik a maiak. Azt se tudtuk, hogy élt. De kétszáz éve, a *Tudományos Gyűjtemény* nekrológirója még így búcsúztatta: „Műve a magyaroknál mindenkor fennmaradó nevet szerzett.” Mindenkor? A halhatatlanság vagy itt van a sarkon túl, vagy nincs is.

Kétszázharminc éve annak, hogy hazánkban az első eredeti és „igazán nemzeti regény” (Dugonics jellemzése) megjelent. Idemácsolom a teljes címlapot. Annyira jellemző a korra és az íróra:

Etelka, egy igen ritka' magyar kis-aszszony Világosváratt, Árpád és Zoltán Fejedelmink' ideikben. Írta Dugonics András, Kegyes Oskola-beli Szerzetes Pap; a' Józan, s-egyszer-s'-mind a' Természeti Tudományoknak Oktatója; a' Pesti Tanúlmányoknak Királyi Mindenségében a' Tudákosságnak Királyi Tanítottója; a' Tanúltaknak egygyik Tagja; a' Jeles Természeti Karnak Örebbike. *Első Könyv. A' Szerencsés dolgok.* Posonyban és Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betűivel. 1788.

Nem attól érdekes ez a címlap, mert manapság az írások maguk szoktak ilyen hosszúak lenni szerelmetes honunkban, hanem mert elárulja, hogy Dugonics – aki már az *Etelka* megjelenése előtt is ismert író volt – mire büszke. A természettudományokban való jártasságára elsősorban. (A szót is ő találta ki.) A *Tudákosság két könyvei* (1784, 1798) előtt senki magyarul nem írt a jegyről (exponens), a tételről (problemata) vagy a háromszögelésekről (trigonometria). Dugonics nyelvújító volt, mint Kazinczy. Ha azt mondjuk, természettudomány, Dugonics szavát használjuk. De a gyök, gömb, sugár, húr, szelet, henger és társai is az övéi. Az algebra és geometria tanáránál nem volt kivételezés, nemes vagy pór – mindegy volt neki: Na, Nádasdy, lódulj ki a táblához, és ne kíméld a krétát; nem apádtól örökölted! – dörgött állítólag a fiatal grófra.

A barokk homlokzat mögött az épület (a címlap mögötti mű) revelációszámba ment a korabeli Magyarországon – mely még elég nagy volt mondható ahhoz, hogy Du-

gonics „a magyar birodalmat” emlegesse. A regény 1786. március 15-én (a szerző még nem tudhatta, hogy ez lesz nemzeti ünnepünk) készen volt. Hogy mi tartott akkor két évig? Annak az apró, de nélkülözhetetlen kelléknek a megszerzése, amelyből mindjárt kiviláglik, hogy nem a magyar birodalomban vagyunk, hanem az osztrákban. A budai cenzor oly sokáig hevertette a jeles, szavai szerint „Magyarországban párja nincs”, kétkötetes művet, hogy a harminchat éves szerző személyesen járt utána a dolognak. A biztos ítéletű, de állását – joggal – féltő cenzor adott azért egy tippet az – akkor már fővárosi, tehát bennfentes – írónak. Vigye a kéziratot Bécsbe! És a derék piarista pap hajlott az okos szóra. A bécsi cenzor három nap alatt rávágta a pecsétet a század legnépszerűbb magyar könyvére. 1787. május 9-én az engedély (lektori jelentés) Dugonics zsebében volt. Most már mehetett kedves kiadójához, Landererhez (van-e, ki e nevet nem ismeri?), aki ebben a régi *velágban* a nyomdaigazgató is volt egyben. Szerzőnk biztos volt a sikerben, és hallatlan merészséggel 2000 (!) példányban kívánta kinyomattatni a regényt. Landerer csak 1000 példány kinyomására volt hajlandó. És ím, lássatok csudát: két év alatt szétkapkodták az első kiadást! Akkor is a nők olvastak többet. Példátlan, országot rengető siker volt ez akkoriban – Dugonics az első, valóban a magyarok mindkét országában (értsd: Erdélyben is) ismert és rajongott író lett. 1791-ben már a második, 1805-ben pedig harmadik kiadásra is sor került. Mindegyik elfogyott az utolsó szálig. Nem csak olvasni, birtokolni akarta a közönség. De ez még semmi: minden második leány az „Etelka,” minden második fiú pedig az „Árpád” vagy „Zoltán” nevet kapta a keresztségben. Dugonics nem gazdagodott meg a könyvön. Mindössze nyolcvan tiszteletpéldányt adott neki kiadója [a 2 forint], de még a képmetszésért járó 70 forintos számlát is neki kellett állnia.

Mi volt a siker titka? Ha a korabeli és későbbi fanyalgó kritikát olvassuk (és nem a könyvet), nem tudjuk rá a

választ. Kazinczy – aki akkor még nem büszkélkedhetett hasonló sikerű művel – így ír Rádaynak az *Etelkáról*: „... a legízletlenebb Galantériát a legalatsonyabb popularitást, a gyermeki affectatiót, hogy *Magyar vagyok* találtam benne.” A széphalmi mester elfogult ítélete azt is jelzi, hogy az irodalmi nyelv ekkorra már háttérbe szorította a nyelvjárásokat.

Mégsem mondhatni, hogy minden írónak savanyú a szőlő: egy Csokonai nevű fiatal költő például Kiskunhalasról gyalogolt el Budára az íróhoz, és hosszú versben állított – a haza helyett – emlékoszlopot a magyar Helikonban „a nagy Dugonicsnak”. Egy másik pályatárs, Péczeli

József ezt írja a *Mindenes Gyűjteményben*: „Alig tud még nemzetünk szebb és nyájasabb, gyönyörködtethető, született magyar románt mutatni, mint Ft. Dugonics András úr ezen *Etelkája*...” Más pályatársakat rág az irigység: Gvadányi és Aranka sokallja a regényben a közmondásokat, s a népdalgyűjtő Pálóczi Horváth Ádám lekicsinylően szól róla.

Olyan méltatója is akadt, aki szerint „a szentírás után ennél szebb könyv nem létezik”, míg ismét más szerint „főképp paprikás, körmönfont magyarságának köszönhető népszerűségét”. Ez utóbbi megjegyzésben kétségkívül van igazság. Dugonics nemhogy tagadná, maga lebbenti föl a fátylat a siker titkáról regénytörténeti jegyzeteiben, a *Föl-*

jegyzésben, amely így kezdődik: „Anno 1790. *Etelkának* Kulcsa. *Etelka* nevezetű könyvemet 786-dik esztendőben kezdettem, és két holnapok alatt szerencsésen el-is végzettem. De a' következő esztendők alatt, még nyomtatás alá adtam, semogattam. Ezen könyvem' írásának fő oka vala Magyar országnak ekkor siralmas állapotya Második Josef Császárnak igazgatása alatt... Császárunknak meg-koronázatlan fejét eleven festékkal le-írtam *Etelkám*ban, és abból következhetendő rosszakat az Ország eleibe terjesztettem. Az Első Könyvben Negyedik Szakaszban Harmadik részben Ezen szavakkal kezdvén: Árpádnak el-temetése után ,s-a'-t”. A gyöngébbek kedvéért el is magyarázza, hogy II. József germanizáló törekvései ellen lépett föl, az egészen gyöngék kedvéért meg ilyen célzásokat ereszt meg az *Etelkában*: „Ne engedd; hogy ennek a földnek a zsírjával más valami hitvány Nem-ettek hízzanak”. Németekről ennél is nyíltabban szólni akkoriban nem lehetett. Dugonics nem titkolt büszkeséggel említi, hogy Pesten a vármegye gyűlésén egy nemes azt súgta a fülébe: „A' miket mondunk mindnyájan, az *Etelkából* puskázzuk.” (Ha kántor jól kezdi az éneket, jól viszi a nép. A *Magyar példabeszédek és jeles mondásokból*, Dugonics főművéből idéztem.)

Nemcsak a korabeli, a későbbi kritikusokkal sem volt sok szerencséje Dugonicsnak. Ami népszerű, törvényszerűen ellenszenvet kelt bizonyos irodalmároknak: nem szorul fennkölt, tudálékos és a kritikus szellemi nagyságát bizonyító magyarázatokra. Le kell hát rántani a porba. Kazinczy elutasítása még érthető volt: alantas póriasság ide, szemenszedett tájnyelviség oda, ő – aki majd önéletrajzi munkáival jut el a korabeli magyar széppróza csúcscsaira – tudhatta, hogy elírták előle az első magyar regényt. De vajon miért fájt Dugonics sikere egy száz évvel később élt költőnek, Endrődi Sándornak? A Beöthy-féle *Irodalomtörténetben* ezt írja: „Nem annyira nagy író, mint inkább jó hazafi.” És bár megállapítja, hogy „A lehető leg-egyszerűbb eszközökkel dolgozva Dugonics rendkívüli hatásokat ér el”, így folytatja: „Sohasem volt a magyar regénynek igénytelenebb és hálásabb közönsége.” Csupán arról látszik megfélekedezni eme szomorkás fűzfa, ki csak kuruc nótáival (!) tudott kicsiholni némi sikert, hogy a legelső magyar regényről beszél. Hogyne lett volna hálás a közönség! Toldy „a lélektan hiányát” kéri számon a művön, olyasvalamit, amely Dugonics korában nem tartozott a magyar írói eszmény- és eszköztárba. Sokkal inkább szívven üti az embert az, amit Arany írt: „Dugonics *Etelkájából* csak e női név maradt meg, Gvadányi nótáriusa ma is élő jó ismerősünk.” És ez bizony így van. De miért van így? Miért, hogy gyerekkoromban összekevertem a nándorfe-

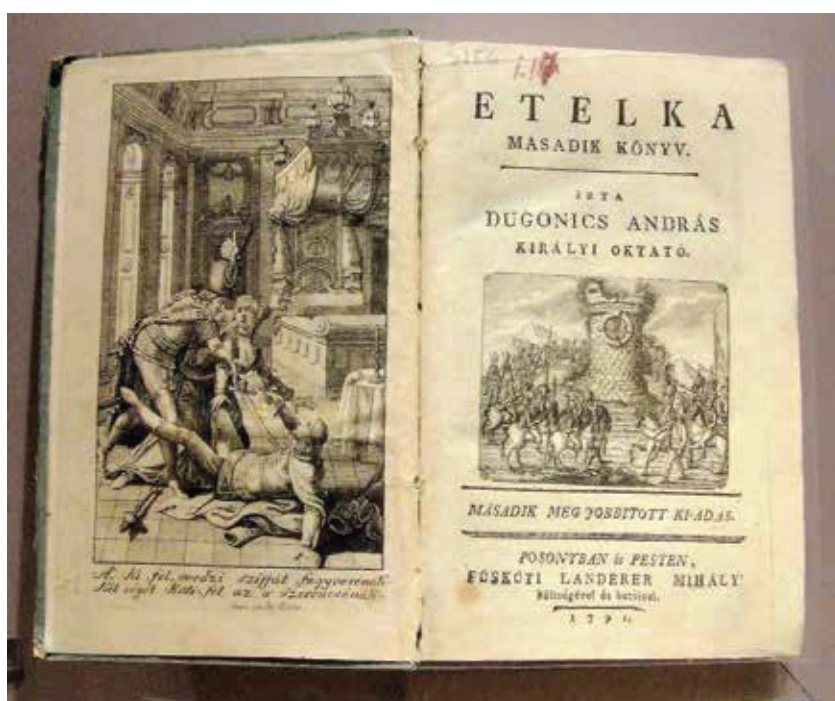
hévári Dugoviccsal? Én, aki ugyanabban a városban születtem, amely szobrot állított Dugonicsnak, és a szülőháza helyén iskolát építtetett? Abban az iskolában, ahol édesanyám is tanított, akit ráadásul Etelkának kereszteltek volt. Az *Etelka* nem található meg a közkönyvtárakban, se tegnapi, se mai kiadása nincs. De hát az egyetemen? Ott azért nem olvastam el, mint a többit: mert kötelező volt. (*Kopasz mentség*, mondaná Dugonics.) Meg talán azért is, mert Horváth János, az egyetlen filosz, akinek a stílusa miatt olvastam a tanulmányait, mint egy regényt, annyi roszszat írt róla. Ma már tudni vélem, miért, csak nem akarom elhinni. „A keresztyén vallás istenessége helyett költészetünkben a »magyarok istene« látszott trónolni – írja –, kit egyébként egy katolikus pap, Dugonics András iktatott be először a hazafias irodalom ideáljába.” Ki-tetszött vas-szög a' zsákból – miként Dugonics hőse mondja. Ha van valami, aminek nem szabad megosztani a magyarságot, hát

riás énekekből emelte európai szintre a magyar elbeszélő művészetet, munkájával Vörösmarty *Zalán*ának, Arany *Budájának*, vagyis a nemzeti eposznak lett előkészítője? Hogy Dugonicstól vezet az út Eötvöshöz, onnan Jókaihoz, Mikszáthhoz, majd Móriczhoz. Csokonai, Arany, Petőfi, Tompa, Pósa, Erdélyi József, Gárdonyi. Jött Németh László, Nagy Lajos, Krúdy, Szabó Lőrinc, Szabó Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Tömörkény, Móra, Féja, Sinka, Illyés, Kodolányi, Szabó Zoltán, Tamási Áron, Tersánszky, Nagy László, Juhász Ferenc, Sánta, Lázár Ervin. És Gion Nándor, Páskándi Géza, Sütő András, Bálint Tibor, Szilágyi István – és így tovább. Mit gondoljon hát az ember? „Mankózd-föl egyszer inaszakadt ugyanazért botlékony eszödet”, szól rám az író. Mankóznám én, de válasz akkor sincs, és ez erősen *ijesztgeti szívemet*.

Megírták sokan Dugonicsról, versben Gyöngyösit, prózában Faludit követte. (Dugonics verselt is, és korá-

nak népszerű drámaírója volt.) Bizony követte őket, mert ők voltak a mesterei! Gyöngyösit ki is adta, szinte az első „kritikai kiadásra” adva példát. Csak őt felejtették el kiadni azok, akik belőle táplálkoztak, de megírták róla, hogy „nem eredeti”. Rengeteg, bizonyít(hat)atlan forrása, mintája volna neki, aki még „a regényírás gondolatát is feltehetően Barclaytól vette”. Barclayra – mint mindenkire, akitől tanult – hivatkozik is Dugonics, aki már bevezetőjében kimondja: „Mind-ezeket nem ujjamból szoptam.” Csakhogy Barclay mögött egy nyugat-európai nagyhatalom udvari világa állott, Dugonicsnak pedig magának kellett megteremtene egy képzel, nemzeti, fejedelmi udvart. Dugonicsnak a mai értelemben vett eredetiség nem is állt szándékában, egyenesen büszke volt arra, hogy hagyományt

Dugonics
András:
Etelka
második
kiadás,
1791

épp a hit, a vallás az! Már a regény elején hitet tesz a szerző a magyar–avar–hun rokonság mellett (ma már régészek és genetikusok kutatásainak tárgya ez). Ennek ismeretében már tudható, miért is vált ismeretlenné Dugonics azzal, hogy megírta az első magyar regényt.

De mit gondoljon az ember akkor, ha a *Magyar Irodalmi Lexikon*t forgatván, saját szegedi alma materének legendás hírű tanáráról ezeket olvassa: „A regény értékét sokszor nagyon durva népiessége... a Szeged környéki nyelvjárás sajátosságainak átvétele nagymértékben rontja.” Épp ő, a tanár ne tudta volna, hogy Dugonics a histó-

apol; forrásait mind megnevezi lapnyi lábjegyzeteiben, melyek, némely késő modernista regényhez hasonlóan, szinte csak két-három sort hagynak helyenként a főszövegnek. Az eredetiség eszméjét majd a romantika viszi diadalra, amelynek Dugonics csak előfutára volt. És előfutárnak lenni bizony hálátlan szerep. Összegzőnek, mint Jókai, az már igen! Dugonics szerint – és ebben van valami – csak Isten lehet eredeti.

Az *Etelka* cselekményéről megírták, hogy „Egy özszeviszsza történet, melynek minden alakját dróton rángatja a szerző”. Ez nem igaz. Tudatosan szerkesztett

barokk osztású (könyv, szakasz, rész) munka Dugonicsé. Az viszont igaz, hogy hiányzik belőle a jellemek fejlődése; a cselekmény nem következik a jellemekből, és viszont. De a *Don Quijotéből* nem hiányzik jellemfejlődés? Nekem nem. Mert nem várhatok el olyasmit egy műtől, ami keletkezési idejénél fogva nem is lehetett benne. Az elbeszélő mindig megelőzi az elbeszélést, de van, hogy nem a valóság első megnyilvánulásait írja le, hanem végző, fogalmi értelmezését. Borges szerint legalábbis ez a klasszikus módszer.

Dugonics mestere a késleltetésnek. Nemcsak a bőséggel áradó történelmi, földrajzi, etimológiai, néprajzi, őstörténeti, hadtudományi ismereteket élénk táró lábjegyzetek állítják meg szemünk és képzeletünk futását – *A szavak*-béli gyermek Sartre-ot juttatván eszünkbe –, de mint egy posztmodern regényben, montázsos technikával sző a merész cselekményvezetésbe népdalt, babonát, anekdotát, mondókát, régies éneket, gyerekjátékot, mindent. „Széthúzó tendenciák” csak a cselekményben érvényesülnek, az alapgondolat szilárd marad. Van, hogy bőbeszédűen elidőzik egy részletnél (főleg az első könyvben), de ha kell, drámai módon tud sűríteni – többnyire a másodikban. A cselekmény sok kitérőjét mégsem találjuk unalmasnak, ellenkezőleg: ez a hullámzó mozgás emlékeztet a film, a detektívregények technikájára.

„El-múltak arany napjaink. Vas üdökre jutottunk.” Legszívesebben csak ezt a két mondatot mutatnám föl stílusa ócsárlóinak. Dugonicsban a forró magyar buzgóság kemény veretes nyelvvel párosul. A szegedi őzés, a provinciális elemek alkalmazása tudatos nála: csak a harmadik kiadást írta át, az első kettő még a kor irodalmi nyelvén szólt. Nem ő volt az egyetlen, aki a régít és népit összekeverte ekkoriban: gondoljunk csak Herderre, aki melleleg megjósolta a magyar nyelv közeli kihalását.

Bumfordi, darabos, de őserjú stílus az övé, azé az emberé, aki mindent el akar mondani. Én a zárójeleibe, lábjegyzeteibe szerettem bele: ott lehet tetten érni gondolkodásának mozgatóit, sőt saját biográfiáját is. Például meg vagyok győződve róla, hogy Dugonics *csere kezű*, vagyis balkezes volt gyerekkorában, mint Eteleje, a karjeli (Karélia a finnek Erdélye) bajnok. A szegedi utalásokból pedig ki lehet olvasni e rejtőzködő, az országban mindenütt ismert, de személytelen író életét. A barokk stíluseszménye munkál benne, kedveli az élénk, képszerű jelzőkkel érzékelhetővé tett felsorolást, a párhuzamosságot, alliterációt, a visszatérő ellentétet, ismétléseket. De ha kell, olyan szaggatott tud lenni, mint a vadromantikusok. A haldokló Árpád Zoltánhoz: „immár pitvaromban a halál – többet – nem-igen szólhatnak

– hosszú, birodalmat néköd – Országod’ csendességét – Légy Árpád fia – Légy...”

„A világ, amelyet a klasszikus szerzők ábrázolnak, a bizalom függvénye” – mondja Borges. Dugonics hitt a szó mindenhatóságában, a megnevezés nyers erejében. Magyarázatai néha gyerekesek, de mindig szépek. Így lesz a honból hun, az íjászból jász, a száz-ki!-ből szkíta, Finnországból Finomország, Lappországból Lápország. (Dugonics hisz a hun–avar–magyar, sőt török rokonságban, de a finnugorban, amely akkoriban újdonságnak számított, szintűgy. A mai kutatások őt igazolják.) Nézzük ezt a barokk képet; Etele mondja szerelmes *Etelkájának*: „Ojbá tarthacc, mintha zsebeidben vónék. Többet mondok: ha Tuhutumnak Vezérségebe jutnék is Erdéjben: mégis veled egy sátor alatt vónék, melyel bennünket az Égnek menyezete befoglal”. Barokk kép ez, de mégis népi: Dugonics nyelvén a „sátoroskodás” menyegzőt, lagzit, házasságot jelent.

Vagy hallgassuk ennek a fohásznak a ritmusát! Zavarba ejtően mai, s még kevésbé tudjuk eldönteni, mint a kritikusok, hogy most „barokk államregénnyel”, „preromantikus románnal” vagy „romantizáló irányregénnyel” van-e dolgunk:

„Ez löhető talán végső akarattya a’ Teremtő Istennek. Mög-lött. Mög-esött. Talán mög-másolni nem lehet. Te nagy Isten: ha csak egy mákszemnyi irgalmasságod vagyban abban az égi rejtekben, segicscs-ki ezen tekervényes örvénybül.”

Ha egy könyvet nem olvasnak többé, csak a róla írott könyveket, az lesz a sorsa, mint az *Etelkának*. Kiszorul az irodalmi, vagy ami még ennél is fontosabb, a néptudatból. Pedig micsoda egymásra találás volt az a kétszázharminc évvel ezelőtti! Az emberek akkor, úgy látszik, érezték még, hogy „a’ Magyar nyelvnek meg-vesztegetésével meg-vesztegetődik a magyar erkölcs-is”. Egy könyv, amelyben csak kiemelten, más betűkkel (dőltekkel) íratik le a szó: „magyar”! Hiába, a magyarok akkor – is – ki voltak éhezve a nemzeti mitológia újragondolására, egy fordulatot, romaneszk és csak nekik szóló könyvre. Ne feledjük: mindez akkor történt, midőn csak néhány szentimentális német regény megmagyarítását találhatjuk a könyvespolcokon, tékában. Hogy a politikai célzatosságnak is része volt a sikerben? Az Elbától és Lajtától errefelé, úgy tűnik, ez már csak így van. Dugonics számára az öncélú irodalom fogalma ismeretlen volt. Az írás számára nem gyötrelm, még kevésbé megélhetés forrása, hanem gyönyörűséges szolgálat. Voltak, nem is kevesen, akik nacionalistának bélyegezték, megfélekezve arról, hogy a történeti értelemben vett nacionalizmus nem is létezhetett Dugonics

korában, mert még nem voltak nemzetek. Elfeledték, hogy milyen nyomás nehezedett akkor is a magyarra. Egy II. József nem volt könnyű ellenfél, és bizony ő is csak egy népet – a sajátját – szolgálta. Hatás–ellenhatás ez csak. Talán bűn az, hogy Dugonics szerint csak magyar nyelven szóló tudomány és irodalom útján haladhat előre a magyar? „Történetietlen” lett volna? „A klasszikus gondolkodásmód járulékosnak tekinti az emberek és korok sokféleségét, az irodalmat azonban mindig egynek” – írta Borges. Aktuális politizálása ellenére Dugonicsra ez áll. „A’ minden-napi, és meg-se mohásodható parancsaidat könnyen megunhattya a’ nép, meg is vetheti. És: ezeknek sokaságok, bizonyos jele az esze-veszett Országnak. Mert ott legtöbb a törvény, ahol legtöbb a’ fogyatkozás.” Ez a bölcsesség bizony elkelhetett II. József alatt, nem? Hogy Árpádék nem özve beszéltek, az meglehet, de hogy kevésbé vaskosan, mint az Etelkában, alig hiszem. A fejedelmek akkor még nem álltak messze népüktől. A nép nyersességét

Izsó Miklós,
Huszár Adolf:
Dugonics András
szobra
Szeged, 1876

csak azok keverik össze a trágársággal, akik nem ismerik. Dugonics még nem szállt le (rabló sas módjára) népéhez. Ellenkezőleg, ő a népi szellem irodalom alatti teremtményeit kívánta az irodalomba emelni. „A partikuláris népiesség eme irodalmi képviselőjének” (Kordé) népies alakjai nem „első, véletlen példái a magyar népies realizmusnak” (Baróti), hanem egy tudatos írói program szülöttei. És különben is: ne feledkezzünk meg arról, hogy Dugonics népiessége európai jelenség akkoriban. „Élet és Szabadság egy értelmű hangok a Magyar fülekben.” Hát nem éppen elpusztíthatatlan szabadságvágyunk miatt szerettek belénk más népek fiai? Kellett, nagyon kellett ez a könyv, hogy hitet, erőt, önbizalmat adjon, népet próbáló, fogoly időkben. Nemcsak irodalmunk nagy hézagát töltötte ki egyetlen képviselőjeként a barokk regénynek, de programot is adott. Népszerűségét elveszthette, igazát nem.

És még valami. Volt egyszer egy... Dehogyan egy, sok-sok irodalmi társaság e hazában! A győri Kisfaludy, az aradi Kölcsey, a sátoraljaújhelyi Kazinczy, az eperjesi Széchenyi, a temesvári Arany János, a kecskeméti Katona József, a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond stb. stb. Társaság/Kör/Egyesület. Ezekkel rokon szellemi műhely/szövetség volt Szegeden a Dugonics Társaság. Alapított 1892-ben. Néhány név a tagok közül: Jókai Mór, Juhász Gyula, Kálmány Lajos, Móra Ferenc, Pósa Lajos, Sík Sándor, Szent-Györgyi Albert, Tömörkény István. A társaság feloszlattatott 1952-ben. Újjáalakított 1991-ben.